

ВИКОРИСТАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ДОСВІДУ БУДІВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА У XVII СТ. ТА ЙОГО ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА

У даній статті автор на базі детального аналізу досвіду будівництва українського козацького війська та його воєнного мистецтва у XVII столітті ґрунтовно викладає принципи, якими треба керуватися для успішного ведення воєнних дій. Запропоновано ряд практичних рекомендацій щодо використання досвіду будівництва українського козацького війська у XVII столітті та сформульовано напрямки і тенденції розвитку сучасного українського воєнного мистецтва.

Ключові слова: козацьке військо, воєнне мистецтво, досвід використання, сучасність.

В данной статье автор на базе детального анализа опыта строительства украинского казацкого войска и его военного искусства в XVII веке обстоятельно излагает принципы, которыми нужно руководствоваться для успешного ведения военных действий. Предложен ряд практических рекомендаций относительно использования опыта строительства украинского казацкого войска в XVII веке и сформулированы направления и тенденции развития современного украинского военного искусства.

Ключевые слова: казацкое войско, военное искусство, опыт использования, современность.

In this article an author is on the base of the detailed analysis of experience of building of the Ukrainian Cossack army and it's art of war in XVII age thoroughly lays out principles which it is needed to follow for the successful conduct of military operations. An author is offer the row of practical recommendations, in relation to the use of experience of building of the Ukrainian Cossack army in XVII age, and directions and progress of the modern Ukrainian military art trends are formulated.

Key words: Cossack army, art of war, experience of use, modern times.

В умовах розбудови українського суспільства особливого значення набуває проблема реформування Збройних Сил держави. Невід'ємним елементом цього процесу є використання історичного досвіду, зокрема будівництва Війська Запорізького та воєнного мистецтва козацької доби.

Українське козацьке військо розвивалося протягом багатьох століть, починаючи з кінця XV ст. За цей час український народ для свого захисту створив власні збройні сили – Військо Запорізьке, бойове мистецтво якого високо оцінювалося тогочасною Європою та привертало увагу багатьох полководців різних країн світу.

Одним з найважливіших етапів на цьому шляху стало XVII ст., бо саме тоді, поступово, під керівництвом відомих українських гетьманів П. Сагайдачного, Б. Хмельницького. І. Виговського та інших була створена дисциплінована, добре

підготовлена козацька армія та склалась власна козацька школа воєнного мистецтва, якою були досягнуті значні успіхи в розвитку стратегії і тактики, військового навчання та виховання. Поразки й перемоги, отримані українським козацтвом за цей період, сприяли перетворенню України у реальний і могутній фактор світової політики.

Незважаючи на корінні зміни в організації Збройних Сил України, в їхньому технічному оснащенні, в умовах і способах проведення сучасних операцій можуть виникнути такі ситуації, які мали місце у бойових діях минулих війн. З цього випливає, що вміле та творче використання повчального досвіду минулого у кожній конкретній ситуації і розумне практичне його застосування, забезпечать успішне й ефективне виконання бойових завдань в сучасних умовах.

Дослідженням українського козацького війська XVII ст. та його воєнного мистецтва займалися такі вітчизняні історики, як В. Сергійчук [1], О. Гуржій [2-4], В. Корнієнко [5], П. Сас [6], Д. Яворницький [7], І. Стороженко [8-9], В. Степанков [10] та інші. Названі автори детально описали організацію козацького війська, його озброєння, спорядження і оснащення. Деякою мірою ними розкриті прийоми ведення війни і бою, розкриті окремі особливості тогочасної стратегії та тактики. Проте ніхто з цих авторів не узагальнив досвід будівництва українського козацького війська та його застосування у війнах окресленого періоду, а також не вказав можливі напрямки використання цього досвіду в сучасних умовах розбудови Збройних Сил України.

Бойовий досвід минулих війн за участю Війська Запорізького навчав, що для успішного ведення воєнних дій необхідно керуватися такими принципами:

По-перше, основна увага повинна приділятися своєчасному проведенню заходів, пов'язаних зі створенням і підготовкою людських та матеріальних резервів. Це необхідно для підтримки боєздатності війська та успішного виконання бойових завдань протягом війни. У XVII ст. ця проблема вирішувалася завдяки територіальному принципу побудови козацького війська (за часів гетьмана П. Сагайдачного завдяки паланково-курінній системі [11], а за часів гетьмана Б. Хмельницького завдяки полково-сотенній системі [12]). Ці системи відповідали завданням і потребам підтримки козацького війська. Вони були унікальними на той час і не мали аналогів серед інших країн, де панувала система комплектування армій шляхом вербування.

По-друге, головні зусилля повинні зосереджуватися на підтримці, насамперед, тих ланок бойового порядку, від яких значною мірою залежить успішне виконання бойових завдань. Протягом XVII ст. головною ударною силою козацького війська була піхота, а бойовим порядком – табір із возів (як стаціонарний, так і рухомий [13, 14]). При застосуванні бойового порядку «табір» козаки могли негайно переходити від оборони до наступу і навпаки. Саме піхоті за часів П. Сагайдачного і Б. Хмельницького приділялась найбільша увага.

По-третє, втрата боєздатності окремих ланок бойового порядку не повинна стати причиною припинення бойових дій. У XVII ст. ця проблема вирішувалась завдяки тому, що всі ланки бойового порядку козацького війська були цілком автономними. Так, наприклад, якщо в арміях європейських держав піхота могла виконувати бойові завдання тільки за допомогою кінноти, то в українській армії піхота була цілком автономною. Для Європи на той час це було неможливим. Автономність піхоти досягалась завдяки застосуванню бойового порядку «табір». Захисні функції табору були настільки високі, що навіть при однарності його возів кількісна та тактична перевага ворога зводилась нанівець. Козацький

піхотинець під захистом воза зводив нанівець тактичну перевагу кіннотника. А це на той час було дуже важливо, оскільки він отримував можливість завдавати (за допомогою мушкетно-артилерійського вогню) максимальних втрат супротивникові з мінімальним ризиком для себе і тим самим створював умови для переходу до рішучого контрнаступу. Слід також відзначити роль Б. Хмельницького, який розробив детальну тактику дії кожного члена обслуги, а також побудови та перебудови табору, зокрема під час руху. Кожен віз був перетворений на неприступну маленьку фортецю. Його обслуга могла вести бій проти ворога навіть окремо від табору, завдаючи йому нищівних ударів [15]. Високі захисні функції табору дозволяли робити пересування військом в оточенні ворога або проривати його оборону. Так, Г.-Л. Боплан повідомляє: «Я зустрічав декілька разів у степу до 500 татар, які пробували напасти на наш табір, але нічого не могли зробити, хоч мене супроводжувало лише 50-60 козаків» [16].

По-четверте, при виборі способу ведення бойових дій необхідно виходити з конкретного бойового завдання, обставин, характеру дій супротивника, стану та можливостей своїх сил і засобів. У XVII ст. українські козаки застосовуючи ті або інші тактичні форми у польових боях і битвах насамперед виходили із особливостей свого супротивника. Вони не дотримувалися сліпо загальноприйнятих способів ведення війни, а використовували, у відповідності з обставинами, більш рішучі форми збройної боротьби. Зокрема, раптовий напад із застосуванням всіх видів зброї (і холодної, і вогнепальної). Про це переконливо свідчить військова діяльність гетьманів П. Сагайдачного і Б. Хмельницького, які на протигагу західноєвропейській стратегії, прагнули уникати недоцільного маневрування по тилах противника та облоги фортець, а обирали за основу своїх дій швидкий і несподіваний маневр з метою створення для своїх військ найбільш сприятливих умов. І, вже використовуючи це, вони нав'язували противнику битву і, як правило, громили його. Прагнення діяти наступально, намір завершити усякий маневр ударом було для П. Сагайдачного і Б. Хмельницького одним із основних принципів протягом всієї їхньої полководчої діяльності [17]. Причому використання цього принципу в кожному бою було різне. Вони кожен раз шукали саме той шлях, який за певних конкретних умов найшвидше вів до перемоги.

По-п'яте, керівництво бойовими діями і відновлення боєздатності повинно здійснюватися чітко, оперативно і безперервно.

При цьому слід зазначити, що найважливішою умовою успішної підготовки військ до війни у мирний період і досягнення перемоги у випадку виникнення війни або збройного конфлікту є принцип єдиного керівництва та міцна військова дисципліна. Аналіз причин перемоги українського козацького війська у XVII ст. підтверджує це.

Одним з можливих напрямків використання в сучасних умовах досвіду Війська Запорізького, може бути врахування наслідків діяльності гетьмана П. Сагайдачного у справі досягнення міцної дисципліни і чіткого керівництва. Не втратив свого практичного значення в сучасних умовах і досвід П. Сагайдачного у вирішенні питань будівництва Збройних Сил, підтримання їхньої боєздатності. Останні вирішувались за принципом зворотних заходів, які приймалися відповідно до поширення турецько-татарської агресії та колонізаторського гніту Речі Посполитої на землі України.

Історія навчає, а досвід війн підтверджує, що боєздатність країни та її Збройних Сил повинна підтримуватися в адекватному до супротивника стані. Отже, за досвідом Війська Запорізького, при розгортанні сучасних Збройних Сил України в умовах поширення загрози агресії доцільно зберегти (або досягти) збалансований бойовий і кількісний їх склад, раціональну структуру і прийняте співвідношення між видами Збройних Сил і родами військ; забезпечити можливість їх швидкого мобілізаційного розгортання; підтримувати високі якісні параметри озброєння та бойової підготовки військ; своєчасно розвивати якісно нові роди військ.

До цього слід додати й те, що недоцільно сліпо копіювати ті або інші тенденції у розвитку іноземних армій. До таких відноситься, наприклад, принцип формування Збройних Сил лише шляхом найму. Неможливо, на користь тимчасовим інтересам, руйнувати історичні традиції наших Збройних Сил, які засновані на загальному військовому обов'язку, що передбачає принцип добровільності, високий патріотизм всього народу, його внутрішню згуртованість, відчуття єдності й спільності долі тощо. Як підтверджує досвід минулих війн, зокрема тих, що відбувалися в XVII столітті за участю козацького війська, саме це ставало основою високих моральних якостей війська в умовах бою і вело до перемоги.

На нашу думку, деякі напрямки щодо побудови і комплектування війська, які існували в козацькому середовищі, наприклад, за часів П. Сагайдачного та Б. Хмельницького, могли б знайти своє місце і в сучасних умовах при подальшій розбудові Збройних Сил України і, відповідно, сприяли б посиленню їх боєздатності.

Необхідно також відзначити і те, що невірність на сьогоднішній день в українській армії великої кількості військових проблем пов'язана з недостатньою ефективністю демократичних процесів, які у ній відбуваються. Тому реальну демократизацію армійського життя з використанням досвіду Війська Запорізького треба зробити одним із напрямків реформування і розбудови сучасних Збройних Сил України. З метою забезпечення цього доцільно налагодити зворотний зв'язок у системі «командир – підлеглий», створити реальний механізм залежності командира від підлеглих,

законодавчо закріпити його в статутах Збройних Сил України.

Результати дослідження показують, що принцип демократизму, який існував у козацькому війську, сприяв не лише збереженню таких рис, як згуртованість, взаємодопомога, почуття взаємобов'язку, а, насамперед, впливав на зміцнення військової дисципліни та порядку в козацькому середовищі. Вказані принципи були головною силою козацької армії. Молодший безумовно і беззастережно підпорядковувався старшому. Але будь-який старший – це тільки виконавець законів, на яких засновані його влада, права й обов'язки. А як людина, як член однієї бойової сім'ї він не міг не бути товаришем всім, хто служив поруч з ним. Він постійно відчував свою відповідальність перед своїми підлеглими. Все це підвищувало боєздатність Війська Запорізького і ставало гарантом його перемог у війнах.

В сучасних умовах залишається актуальним і питання підготовки українських військ до ведення воєнних дій у різних фізико-географічних умовах. Згідно з бойовим досвідом минулого, детальне вивчення цих умов, їхнього впливу на бойові дії військ, комплексне врахування всіх особливостей району бойових дій сприяє прийняттю раціонального рішення на операцію.

Як показав аналіз природно-кліматичних умов України у різні часи її існування (з початку XVII ст. і до сьогодні), вони практично не змінилися. Як і раніше, ці умови є сприятливими для дій військ, але мають свої особливості й районування, що враховується при визначенні районів і напрямків. Так, Волинський напрям Прикарпатського району і Шосткінський напрям Східно-Дніпровського району знаходяться в зоні змішаних лісів; Подільський (Прикарпатського), Уманський (Південнобузького) і Сумський (Східно-Дніпровського) в зоні лісостепу, інші – у степовій зоні.

Отже, виходячи з цього, автор рекомендує, спираючись на досвід підготовки Війська Запорізького, більш цілеспрямовано готувати війська до дій у певних фізико-географічних умовах, всебічно враховувати їхню специфіку при плануванні і веденні бойових дій.

Система відбору та вишколу козаків, їхньої підготовки і навчання, що існувала на Запоріжжі, містить чимало позитивних прикладів для сучасних Збройних Сил України. А вони сьогодні справді потребують деяких змін, особливо в питанні підготовки армійських кадрів та допризовної підготовки молоді. Як показали результати дослідження, козацька система підготовки включала питання виховання, навчання і фізичного загартування. Тобто вона мала комплексний підхід. Готувати до вступу у козацьке військо починали ще з дитинства: з початку – в сім'ї, потім – у січових школах і після цього – вже безпосередньо на Січі. У 18 років юнак вже вмів сидіти на коні, рубати шаблею, стріляти з рушниці

і колоти списом. При цьому він був добре фізично розвинутий і освічений.

Таким чином, одним з напрямків реформування системи підготовки військовослужбовців у сучасних умовах має стати, насамперед, врахування досвіду минулого. Підготовка особового складу як раніше, так і зараз є основою бою, який повинен бути її продовженням, як і сама війна є продовженням політики.

Що ж до воєнного мистецтва козацького війська, то тут заслуговує на увагу, насамперед, висока маневреність і велика рухливість Війська Запорізького в усіх бойових діях XVII століття як за часів гетьманування П. Сагайдачного, так і під час гетьманування Б. Хмельницького. Як свідчить досвід останніх воєнних конфліктів, саме ці риси стають сьогодні провідними в ході збройної боротьби. Встановлено, що характерною рисою сьогоднішніх воєнних дій виступають значні суперечності, які швидко змінюють одна одну: маневрові битви, що змінюються позиційною війною; позиційна війна, що змінюється маневром; миттєве знищення цілих ділянок і швидке відновлення фронту; швидка зміна боездатності частин.

Виходячи з цього, автор вважає, що при підготовці до майбутніх воєнних дій керівництву сучасних Збройних Сил України необхідно звернути увагу на такі сторони:

1. Вміння досконало використовувати військими засоби сьогоdnішнього дня.
2. Розвиток маневреності, способів уведення супротивника в оману, маскування, швидкості руху, які забезпечують фактор раптовості.
3. Виховання всього особового складу армії в такому напрямку, щоб він був спроможний засвоювати і уміло використовувати бойовий досвід в умовах бойових дій.
4. Створення та збереження резервів і мобілізаційних запасів; підтримання їх в оптимально необхідних обсягах.
5. Творче врахування досвіду минулого. Але при цьому звертати увагу лише на те, що справді має значення в сучасних умовах і рішуче відкидати те, що вже застаріло.

І, нарешті, в сучасній війні важливими рисами ведення бойових дій доцільно вважати таємність і раптовість операції, які досягаються стрімкістю дій, використанням темного часу доби та поганій видимості, доброї поінформованості про дислокацію і дії супротивника. При цьому розвідка повинна бути найголовнішим елементом бойового забезпечення операції. Уважний аналіз досвіду підготовки і ведення бойових дій козацьким військом свідчить, що українські козаки приділяли розвідці дуже велику увагу. Гетьман П. Сагайдачний вважав, що від своєчасно отриманих даних про плани супротивника, залежить результат як бою, так і війни в цілому. Одержані українцями перемоги у Московській (1618 р.) і Хотинській

(1621 р.) війнах, у визвольній війні українського народу середини XVII ст. тощо – яскраве цьому підтвердження. Тому козацьке керівництво завжди прагнуло до збільшення кількості і чисельності розвідувальних груп і загонів, незважаючи на будь-які зміни у складі війська. Характерними рисами організації і ведення розвідки у запорожців були: безперервність, активність, цілеспрямованість і мобільність. Все це є актуальним і на сьогоднішній день. Отже, в умовах реорганізації Збройних Сил України кількість і чисельність розвідувальних частин і підрозділів доцільно не тільки залишати на теперішньому рівні, але й збільшувати.

Запропоновані напрямки використання досвіду будівництва українського козацького війська у XVII столітті та його воєнного мистецтва дозволили сформулювати і ряд практичних рекомендацій:

По-перше, при комплектуванні Збройних Сил України доцільно поєднати два принципи побудови армії: шляхом добровільного найму (професійна основа) і шляхом загального військового обов'язку.

По-друге, при плануванні бойових дій, з одного боку, слід розраховувати величину створюваних запасів не тільки з урахуванням необхідних витрат, але і їхньої можливої втрати від дій супротивника, а з іншого – удосконалювати способи підвезення і прийоми постачання матеріальних засобів.

По-третє, доцільно реорганізувати структуру допризовної підготовки молоді з використанням широкого досвіду минулого, в тому числі Війська Запорізького. Ввести ширше коло військово-облікових спеціальностей на позавійськову підготовку. При школах, технікумах, професійно-технічних училищах і т. д. мати навчальні зразки зброї і бойової техніки, де готувати потрібну кількість спеціалістів за родами військ в обсязі індивідуальної підготовки.

Посилити військово-патріотичне виховання і навчання молоді через пропаганду прикладів козацького героїзму у справі захисту своєї батьківщини. Звернути тут увагу на формування особливого фізичного, психічного, духовного та інтелектуального типу козака, який поєднував у собі високі морально-етичні якості, почуття патріотизму, розуміння найвищої цінності – волі й незалежності, фізичну міць і витривалість. Домагатися, щоб із часом все це закріпилося на генетичному рівні і стало характерною рисою кожного українця.

По-четверте, для більш ефективного проведення виховної роботи у військах, на майбутнє необхідно, насамперед, створити державну програму військово-патріотичного виховання, яка б охоплювала усі складові частини цієї роботи. Ключовими моментами в ній повинні стати: престиж військової служби, відновлення національних військових традицій та організація і проведення патріотичного й правового виховання

як допризовної молоді, так і всіх військово-службовців та службовців Збройних Сил України. Активно залучати до цієї роботи ветеранів, військові структури, наукові, творчі та культурні організації. Необхідно відновити практику проведення військово-спортивних ігор, спартакіад, днів призовників тощо, широко використовуючи історичні й культурні традиції народу України.

По-п'яте, у навчальні програми вищих військово-навчальних закладів (ВВНЗ) Міністерства оборони України доцільно ввести тему: «Розвиток воєнного мистецтва українського козацького війська». Це дозволить курсантам і слухачам глибше проаналізувати історію формування основних принципів стратегії і тактики, зрозуміти, як ці

принципи відображали реальні економічні, морально-політичні та воєнні можливості країни, а також їхнє значення для будівництва власних Збройних Сил, для їх підготовки і використання у війні.

Як відомо, у структурі збройних сил козацького війська існував морський флот, який відіграв важливу роль в боротьбі з турецько-татарською агресією. Досвід ведення бойових дій на річках і морях вказує, що козацьке морське військо визначалося ефективною стратегією і тактикою. В цьому аспекті було б доцільно в подальшому проаналізувати досвід застосування морського флоту в багатьох походах з метою можливості його використання в сучасних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сергійчук В.І. Українське козацьке військо у другій половині XVI – середині XVII ст.: дис. ... докт. іст. наук. / Володимир Іванович Сергійчук. – К.: КДУ, 1991. – 426 с.
2. Гуржій О.І. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного / О.І. Гуржій, В.В. Корнієнко. – К.: Інститут історії України НАН України, Український інститут воєнної історії, 2002. – 83 с.
3. Гуржій О.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / О.І. Гуржій, В.В. Корнієнко. – К.: Вид-во «Україна», 2004. – 189 с.
4. Гуржій О.І. Фактори розвитку українського козацького війська та його воєнного мистецтва в першій чверті XVII ст. / О.І. Гуржій, В.В. Корнієнко // Збірник наукових праць, № 3 (16). – К.: ВГІ НАОУ, 2000. – С. 21-27.
5. Корнієнко В.В. Роль Сагайдачного у розвитку воєнного мистецтва українського козацького війська в першій чверті XVII ст. / О.І. Гуржій, В.В. Корнієнко // Збірник наукових праць. – Хмельницький: Національна академія прикордонних військ України, 1999. – № 9, липень. – С. 98-103.
6. Сас П.М. Петро Конашевич Сагайдачний / П.М. Сас // Володарі гетьманської булави. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 286 с.
7. Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків: У 3-х т. / Д.І. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 2. – 539 с.
8. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття / І.С. Стороженко. – Книга 1. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – 356 с.
9. Стороженко І.С. Воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст.: дис. ... канд. іст. наук / Іван Сергійович Стороженко. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. – 242 с.
10. Степанков В.С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого, 1648-1657 рр.. – Вид. 3-тє, перероб. та розшир. / В.С. Степанков. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2008. – 263 с.
11. Сергійчук В.І. Українське козацьке військо у другій половині XVI – середині XVII ст.: дис. ... докт. іст. наук / Володимир Іванович Сергійчук. – К.: КДУ, 1991. – С. 74-76.
12. Дашкевич Я.Р. Полково-сотенний лад XVII-XVIII століть на Україні – штучна «біла пляма» / Я.Р. Дашкевич // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 7.
13. Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків: У 3-х т. / Д.І. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 376.
14. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич. – Львів: «Світ», 1990. – С. 344.
15. Алекберлі М.А. Борьба украинского казачества против турецко-татарской агрессии в 1600-1621 гг.: дис. ... канд. ист. наук / Мамедкесир Алекбер-заде Алекберли. – К.: КГУ, 1951. – С. 185-186
16. Боплан Г.-Л. Опис України: Пер. з фр. / Г.-Л. Боплан. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 64.
17. Мицик Ю. А. Тії слави козацької повік не забудем / Ю.А. Мицик, І.С. Стороженко, С.М. Плохій. – Дніпропетровськ, 1989. – С. 35-42.

Рецензенти: к.і.н., доц. В.Ф. Боєчко,
к.і.н., доц. С.В. Корновенко

© Фірсов О.В., 2010

Стаття надійшла до редколегії 21.01.2010 р.